

UYGUR YAZI DİLİ

Dr. SAADET ŞAKİR ÇAĞATAY

Türk Lehçeleri Doçenti

Tarihlerinin daha önceki devirlerini katiyetle bilmediğimiz Uygurları, muhtelif kaynaklar, İsa'dan sonra altıncı yüzyıldan itibaren Kök Türklere benzer teşkilâtli, mükemmel binici ve okcu bir kavim olarak tasvir ederler. O zaman Uygurlar Selenga nehri havzasının yukarı kısmında oturuyorlardı. 639 da Kök Türklerle çarpıştıkları sırada Bariköl civarında görülmiye başladılar. Bu esnada Uygurlar Çinlilerin müttefikidirler. 648 de vefat eden hükümdarları *Tumi-tu*, Hâkan ünvanını almıştı. 8 inci asırda Uygurların kuvveti daha çok artmıştı. Bariköl civarında vuku bulan bir muharebede Köktürk Hâkanı *Çapğan* onları mağlub ederek bir müddet idaresi altına almıştı. Fakat bu esaret uzun sürmüyor ve çok geçmeden Dokuzoğuz, Karluk ve Basmil kavimleriyle birleşik kalan kudretli bir Uygur devleti ortaya çıkıyor. Aynı devirde Köktürk devletinin batıdaki kısmını yani Türkişlerin oturduğu yerleri Çinliler istila ettiler. Moğolistanla beraber doğu kısım ise Uygurların idaresine girdi. Böylece Uygurlar 745 sıralarında (Boyla kağan zamanında) Köktürkler devletine nihayet vererek Orhun havalisini ellerine geçirmiş bulunuyorlar, ve Köktürklerin bakiyesi hakim Uygurlar ve sair Türk kavimlerle karışıyor. Bu andan itibaren Uygurların altın devri başlıyor.

Gittikçe güney batıya doğru ilerleyen Uygurlar, eskiden beri medeniyet merkezi olarak mağruf olan Hoçu şehrini (sonraki Türkçe ismi *İdikut Şehri*'dir) devlet merkezi yapıyorlar. Hafriyatlarda Hoçu'dan çıkarılan san'at eserleri eski Uygurların muazzam bir sanat kültürüne sahip olduklarını kâfi derecede vuzuhla isbat etmiştir. Helenistik esastaki komşu Baktırya kültürünü Uygurlar da benimsediler. Üstelik ipek ticareti yolları, tüccarların gittikleri ve geçtikleri memleketlerden getirdikleri servet ve sanat eserleriyle beraber, yeni yeni medenî ve fikrî ilhamlar, dil sahasında da yeni kelimeler getiriyordu.

Bu parlak devir 840 senesine kadar her cihetten gittikçe yükselen bir şekilde inkişaf ediyor. Bu tarihte Uygur devletinin doğu kısmı Moğolistan, Kırgızlar tarafından istila ediliyor. Fakat asıl Türk Uygur devleti Çingiz devrine kadar yaşıyor. Buradaki kültür hayatı 10 uncu yüzyıla kadar hiç sarsılmadan inkişaf edebilmiş ve bu mümbit ve zengin Türk memleketi mamur bir hale gelmişti. 10 uncu yüzyılda buralara nüfuz etmiye başlayan İslâm kuvvetleri bu muazzam kültüre çok büyük darbeler indirdiler. Buna rağmen Uygurların daha sonraki devirlerinde

Karlık menşeli Karahanlı (İlghan) ların parlak devrelerine geçmelerine şahid oluyoruz. Karahanlılar 996 da Yarkent ve Hoteni işgal ederek Tarım havzasının hakkile Türkistan ismini almasına sebep olmuşlardır. Bu son devir Uygurlarına Arap kaynakları Dokuzoğuz ismini veriyorlar.

1209 da Çingiz Uygurların zaten azalmış olan kuvvetlerini yıkıyor. Fakat Uygur kültürü Çingizden sonra da epiyce zaman devam edebilmiştir. Kendileri göçebe olan Moğollar yüksek Uygur kültürünü çabucak benimsiyorlar; Uygur yazısı pek uzun müddet, biraz değişmiş şekliile halâ da yaşamaktır. Moğol devrinin hanları fermanlarını, yarlıklarını bu yazıyla yazıyorlar, ve Türkçe yazıyorlar. Münevver Uygurlar bu yeni muazzam devlet teşkilâtında kültür muhafızlığı rolünü alıyorlar.

Çingiz hareketleri esnasında binlerce senelik kültür eserleri o cümleden sulama tesisatı yıkılıyor, binlerce senelik çalışma sayesinde vücade getirilmiş olan mamur vahalar daralıyor. Bu yüzden Türkler daha küçük yerlere sıkışarak oturmak mecburiyetinde kalıyorlar. Aynı zamanda Türkistanda tabii bir hadise olarak su seviyelerinin inmesi müşahede ediliyor. Çok geçmeden dünyanın büyük kısımları arasındaki münasebetleri yürütmek üzere deniz yolu açıldığı için Orta ve Doğu Asya ipek ticareti yolları da ehemmiyetini kaybediyor. Bu suretle bir zamanlar parlak kültürün merkezi sayılan bu memlekette bir durgunluk başlıyor ve muhtelif kültür vahaları kum altında kalıyor.

Uygurca denince, işte bu 8-9. yüzyıllarda altın devresini yaşamış, şimdiye kadar belli olan en eski Türk kültür dilini anlıyoruz. Vakaa Uygurlardan daha evvel Köktürklerin yazıları, yâni oyma (Run) alfabesi ile bize intikal etmiş olan Yenisey ve Orhon Âbideleri yazısı vardır. Bu Âbidelerin dili, dil bakımından fevkalâde ehemmiyeti haiz olsa dahi, onun Uygur yazı dili derecesinde yüksek inkişafa malik olmadığını zannediyoruz. Zira Orhon ve Yenisey Kitabeleri birtakım mezar taşlarından ibarettir. Yenisey Âbideleri (648-650 M.) ve onlardan takriben yüz sene sonra yapılmış olan Orhon Âbideleri (730 M.) muazzam eserler olup, tarihî bakımdan çok kıymetli vesikalardır. Buna rağmen bu yazı ve lehçede, devamlı surette inkişaf etmiş bir edebiyat mevcut değildir. Fakat Uygur yazıları ve Uygur dili vesikaları, ancak otuz kırk adet yazılı mezar taşından ibaret olmayıp, muazzam bir devri aydınlatan, geniş sahalara yayılmış bir kültür ve bir varlığın dilidir.

Uygurlar Köktürkleri mağlup etmiş ve onların yerlerini işgal ederek, Köktürk kavimlerini kendi kültürleri içinde eritmiş oldukları için, dil bakımından da onların varisleri olsalar gerek. Metinlerle mukayese ettiğimiz zaman Köktürk Âbideleri, bazı ufak ayrılıklar gösteriyor. Bu hususiyetleri, fonetik bakımdan da tesbit edebiliyoruz. Çünkü Köktürk yazısının alfabesi, 38 işareten teşekkül etmiş bir yazı olup, Uygur harflerine nazaran daha zengindir.

Thomsen'in Köktürk harflerini çözmesiyle (1893 de), Eski Türk

dilinin tetkiki, hemen hemen bütün müsteşriklerin ve bir çok diğer âlimlerin dikkatini çekiyor. Bu tarihten itibaren Türk dili tetkiki çok büyük adımlarla ilerliyor. Köktürk Âbideleri üzerindeki alâka 15-20 sene sürdükten sonra, Türkçe dil tetkiki sahasını daha geniş ve zengin Uygurca tetkikleri işgal ediyor. 1902 den 1914 'e kadar süren Prusya Akademisinin (Şarkî Türkistan'ın) Turfan havalisindeki kazıları, seneden seneye yeni malzeme ortaya koyuyor ve bunlar bir taraftan âlimler tarafından çok büyük dikkat ve itina ile tetkik edilmeye başlanıyor. Aynı zamanda Prof. F. W. K. Müller kazılarda bulunan Uygur alfabesini çözüyor ve bu yazıların çoğu Türkçe olduğu meydana çıkıyor. Prof. Müller bu yazıları elbet Moğul yazısının yardımıyla çözmüştür. Çünkü Moğullar Uygur yazısını, tâ Çingiz zamanında benimsemiş bulunuyorlardı. Prof. Müller'in tetkikleri, Uygur yazı dilinin tekâmülü, onların altın devirleri sayılan 8-9. yüzyıllardan evvel de, bir yazı ve kitap kültürüne malik olduklarını göstermiştir. Turfan hafriyatlarında bulunan yazılar arasında, 8. yüzyıldan önceki devirlere ait olanlarının da mevcudiyeti tahmin edilebilir 8. yüzyılda bu kadar tekâmül etmiş bir dilin bulunması, onun teşekkül devresinin daha önceki asırlarda olması tahminine yol açtığı fikrindeyiz. Umumiyetle Uygur yazı dili üç devre ayrılır: 1-İlk Uygurca, 2- 8-9. yüzyıla ait olan devlet Uygur dili, 3-Son Uygurca, Uygurların hâkimiyeti bittikten sonra da devam eden edebî dil. Onun için elimizde bulunan Uygur yazılarının katı olarak 8. ve sonraki yüzyıllara ait olduğunu bilsek dahi, onların arasında daha evvelki yüzyıllara ait yazıların bulunması da muhtemeldir.

Uygur harfleri Sogut harflerinden Türkçeye uydurulmuş olsa gerek. Çünkü o şekil itibariyle Sogut harflerinin aynıdır. Sogutça yazının ise nerden geldiği katıyetle belli değildir. Bazı âlimler onu Arami (yani eski Yahudi yazısı) yazılarından alınmış bir yazı diye iddia ediyorlar. Bazıları da Sogut yazısından çok farklı olan Estrangelâ'dan olduğunu ileri sürüyorlar. (Bu yazı Süryanî yazının bir çeşididir, onun da menşei Arami yazısı olduğu tahmin ediliyor.) Herhalde şu kadarı hakikattir ki, bu eski yazıların hiç biri Uygurlarda olduğu kadar tekâmül etmemiştir. Hiç biri Uygur yazısı kadar geniş saha işgal etmemiş ve onun kadar medenî ehemmiyet kesbetmemiştir. Onların her biri, bir devrin yazısı olarak ortaya çıkmış ve o devirle beraber batmıştır. Uygur yazısı ile Yarlıklar yazma usulü Osmanlı İmparatorları saraylarına kadar gelmiştir. (Mes. Türkiyat mecmuasının altıncı cildinde Prof. Rahmeti Arat Bey "Sultan Fatih Muhammed'in Yarlığı", ismiyle, onun 1473 tarihinde Karahisar'a Uygur yazısıyla yazılmış bir Yarlığını neşretti.) Diğer handanların saraylarında da bu gibi vesikaları büyük Moğul devleti çöktükten sonra da ara sıra Uygur harfleriyle yazmak 15-16. yüzyıllara kadar devam etmiştir. Prof. Maloff'un 1911 de, Şarkî Türkistan'a yaptığı seyahat esnasında bulduğu "Suvarnaprabhâsa", daki notlarına göre

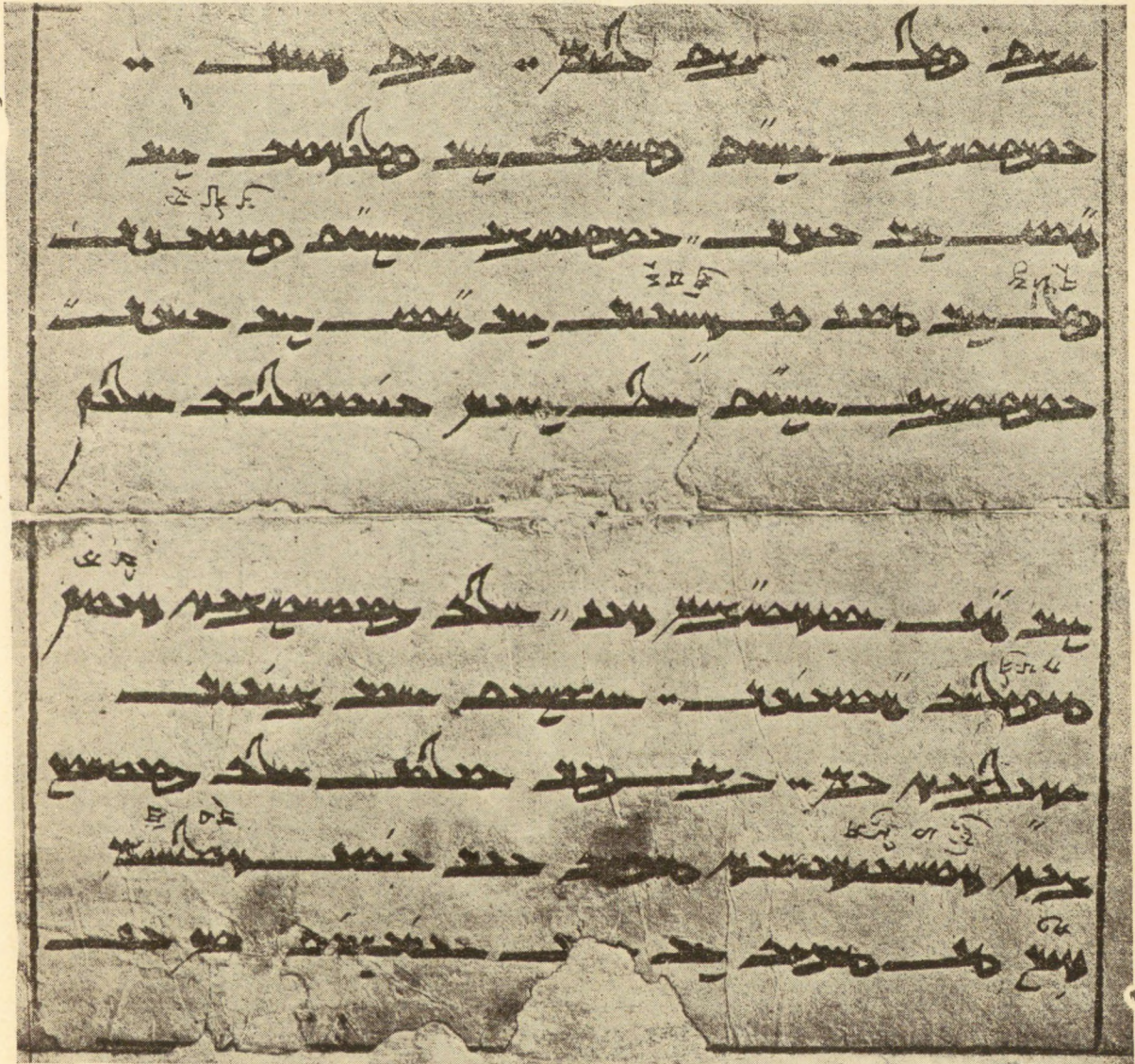
Budist din eserlerinde Uygur yazısı, tâ 18. yüzyılın başlarına kadar devam etmiştir. Budist kitabeleri Sarı Uygurlar tarafından klâsik Uygur dilinde eski Uygur harfleriyle yazılmakta devam etmiştir. Bu şayanı hayret hadise Uygur yazısının Türkler arasında bin sene, hattâ daha fazla kültür harfi olarak yaşamış olduğunu ispat etmektedir. Bu kadar uzun zaman Türk kültürüne hizmet etmiş olan harfler, menşei itibariye Sogutça vesair harflerden çıkmış bir alfabe olsa dahi, o hakikî Türk harfi denmiye bir hak kazanmıştır. Türk kültüründeki hayatının uzunluğu itibariyle ancak Arap harfleri Uygur harfleriyle mukayese edilebilir. Fakat Uygur harflerinin ehemmiyeti, Türklerin eski kültürü için, onun yerini tutmuş olan Arap harflerinden daha büyüktür.

Uygur alfabesi sözde 14 harften ibarettir. Fakat hakikatte okunaklı ancak dört beş harf biliyoruz. Diğerleri hep bu dört beş harften mürekkeptir. Bazı tek harfler okadar çok sesleri ifade ediyor ki, bunlara müstakil harf denemez, mes. *a, z, n*, bazan *r* vesaire. Harflerin bu kadar güç okunmasına rağmen, bu yazının bunca uzun zaman yaşayabilmesi dahi, taşıdığı kültürün yüksekliğini ispat eder.

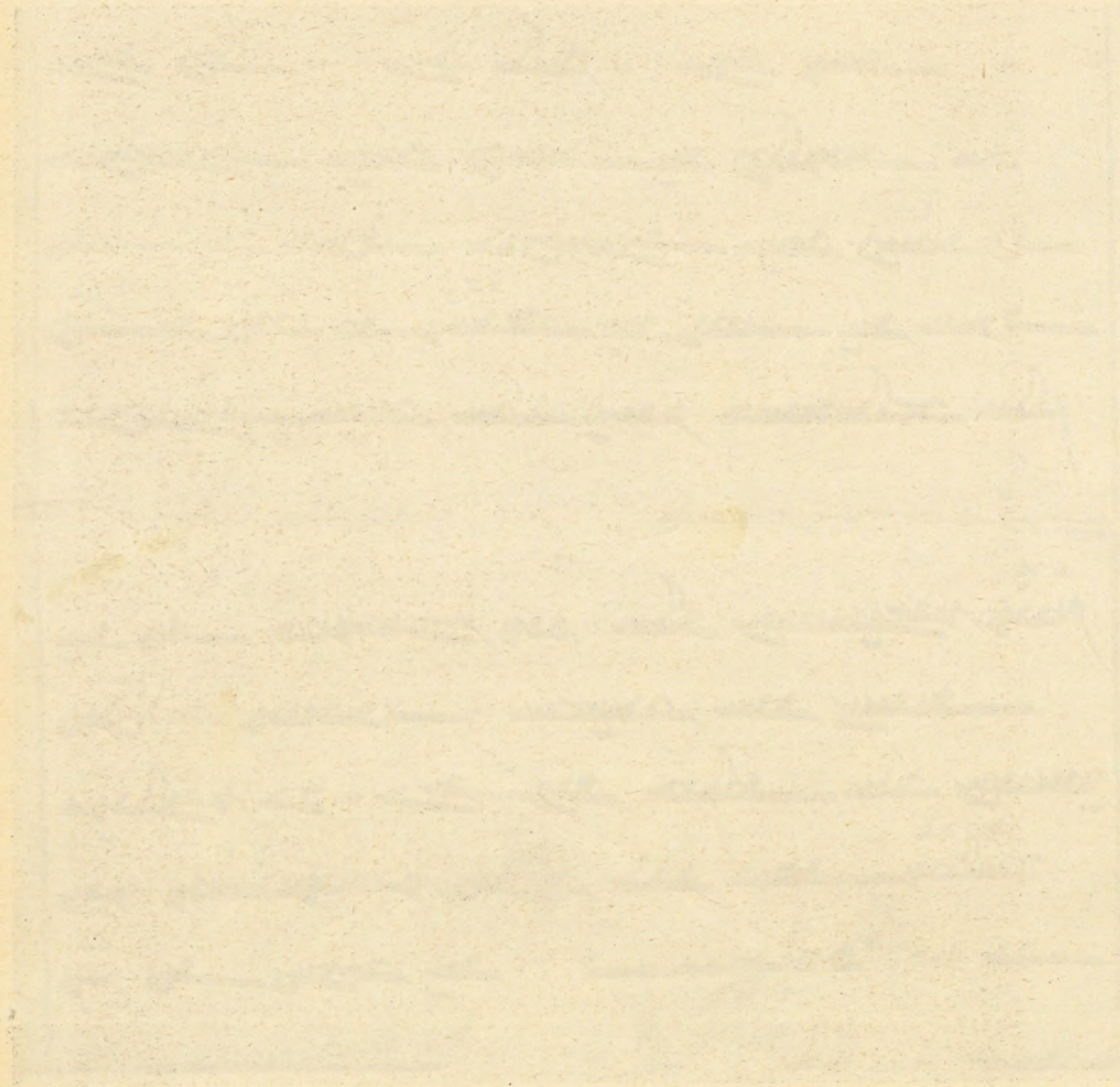
Uygur harflerinin ne zaman Uygurlar tarafından kullanılmıya başlandığını bilmiyoruz. Umumiyetle kazılarda bulunan yazıların çok büyük bir kusuru, onların tarihsiz olmasıdır. Ancak bazılarında hükümdarlarının ismi geçince, tahminle hangi devre ait olduğu anlaşılabilir. Bazı yazıların hatimesinde (sonunda) müstensih veya mütercim ismi bulunuyor. Bunlar maruf veya herhangi bir hanedana mensup kimse-lerse, bu yolla tesbit etmek mümkündür.

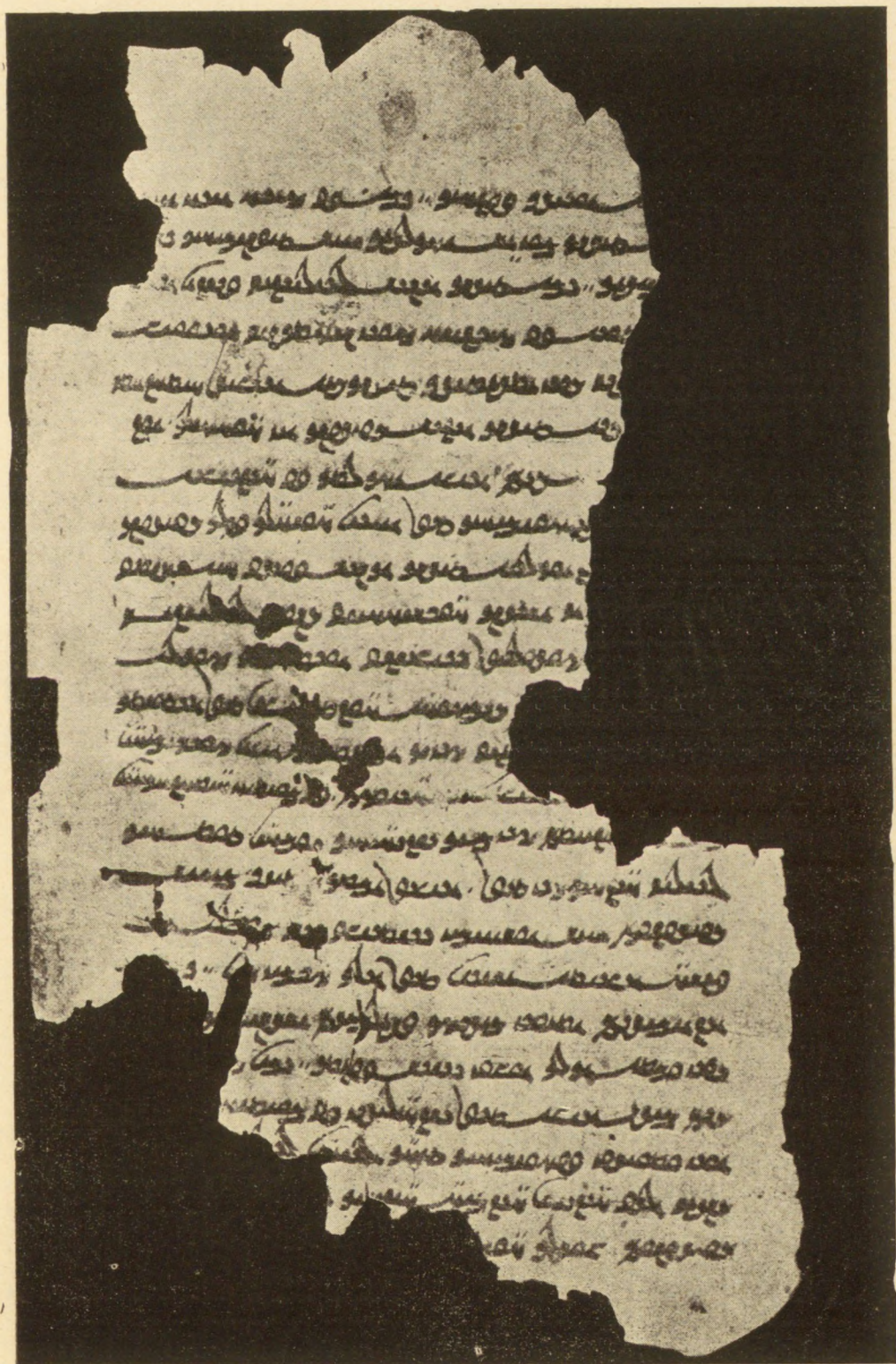
Tıpkı eski harflerde olduğu gibi Uygur yazısında da bir kaç çeşit yazı vardır. Mes. sülüs yazısı gibi (Almanların Block-Druck dedikleri) bir nevi kütük b a s m a yazı vardır. Malûm olduğu üzere Uygurlarda kitaplar basılmıştır, bu yazı da tabedilmiş bir yazıdır, pek muntazamdır. Teknik tekâmülü ilk bakışta göze çarpar. Bundan başka *kursiv* dedikleri yazı, farisî Nestalik yazısına benziyor. Üçüncü çeşit yazı da pek güzel inci gibi dizilmiş rikka yazısına benzer. Bu son bahsettiğim iki çeşit yazı el yazma tipleridir. Bu yazılar, fevkalâde itina, temizlik ve güzellikleriyle, bütün meslek erbabını hayrette bırakmışlardır.

Uygur yazısının fevkalâde güç okunması yüzünden, onun savtı değişmelerini tesbit etmek, (*p: b, q: x: ğ, k: g,*) yazıda birbirlerinden ayrılmadıkları için ancak dil mukayeseleriyle mümkündür. Fakat buna rağmen "Eski Türkçe,"nin lehçelerinden bahsediliyor. Gerçi bize göre bu muazzam kültür âbidelerinin yıkıntısında bir dil birliği görmek daha elverişlidir. Bilhassa Uygurlar, kendi hâkimiyetleri altına birçok Türk kavimlerini de topladıkları için onlarda inkişaf etmiş bir dili tahmin etmek mümkündür. A. v. Gabain yeni çıkmış "Eski Türkçe gramer," kitabında beş eski lehçenin izleri mevcut olduğundan bahsediyor. Bu beş lehçenin ancak birisi hakikî *Uygurca* olabilir diyor. Aslında A. v.

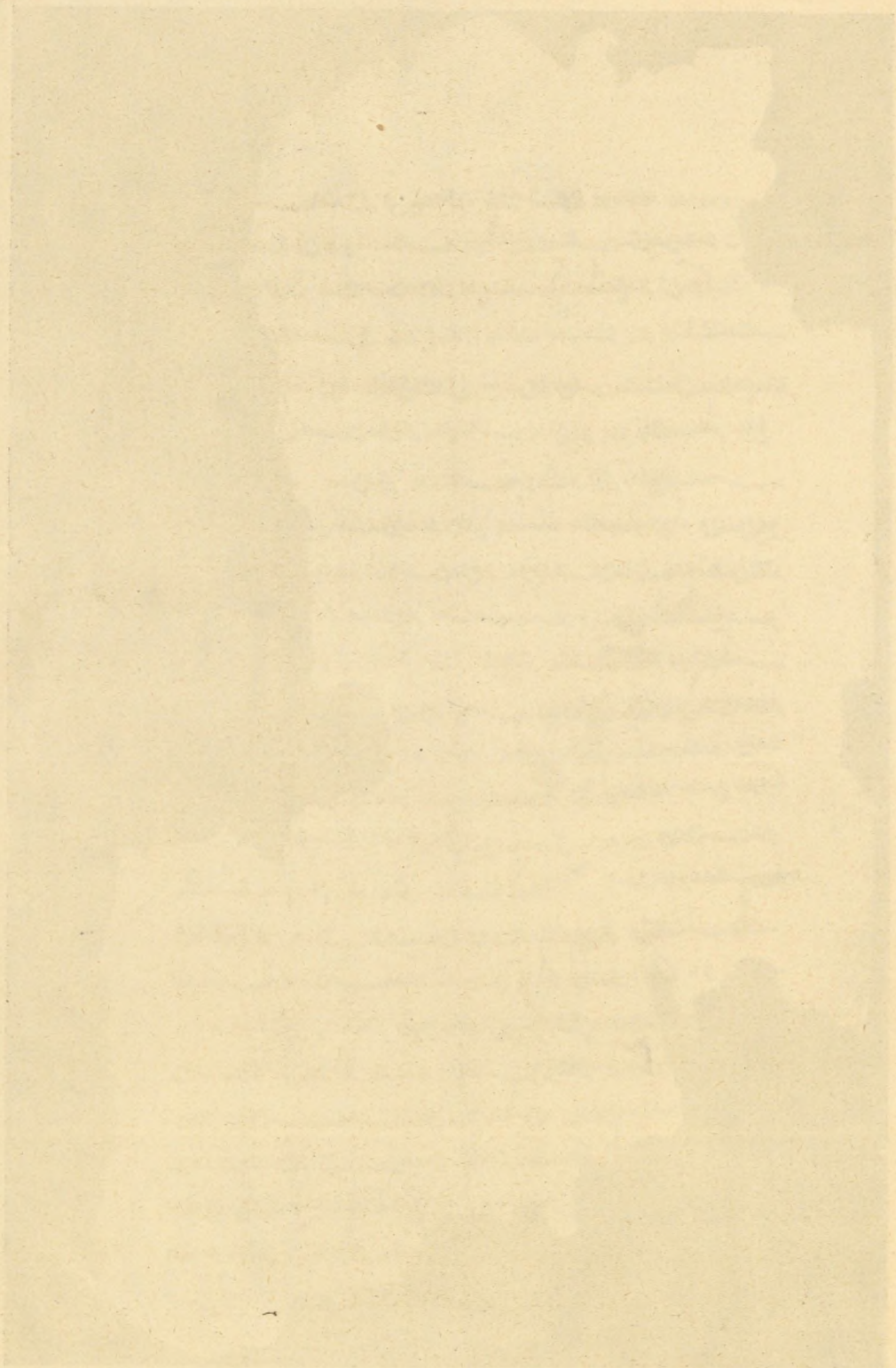

Basılmış Uygurca yazı, Kütük - basma (Block-Druck, F. W. K. Müller Uigurica II).

Güzel Uyğurca elyazma, Türkische Turfan - Texte II. Taf. V.

685

The image shows a manuscript page with handwritten text in Sade Uyurca script. The text is arranged in several lines, with some lines appearing to be part of a larger section enclosed in a faint border. The script is dense and cursive. The page is numbered 685 on the left margin. The text is written in a dark ink on a light-colored paper.

Sade Uyurca elyazma. Kursiv-Schrift Türkische Turfan - Texte V. Taf. V.

Gabain'in de kabul ettiği iki lehçenin izlerini kati olarak tesbit edebiliriz: Birinci *y* lehçesi, yani ekseri Uygur yazıt parçalarının dili; ikincisi *ny* (*n*) lehçesi yani Köktürk âbidelerinin dilidir. Belki buna Mani yazılarıyla tesbit edebildiğimiz bâzı hususiyetler de giriyor¹.

Köktürkçe *parmak*, Uygurca *barmak*, Köktürkçe *bolçun* Uygurca *bolsun*, Köktürkçe *añıg* Uyg. *ayıg*, ve başkalar gibi ehemmiyetsiz birkaç değişiklik vardır ki, bunlar dilcinin dikkatini çekecek mahiyette ise de, diğer hususlarda Köktürkçe ile Uygurca aynı devrin iki şivesi gibi görülmektedir, Uygur ve Köktürk yazıları kelime hazinesi itibarıyla aynıdır. Şekil itibarıyla de bu iki lehçe aynıdır. Mes: *-tuk,-duk,-muş*, partisip şekilleri, datif eki *-ka,-ga*, lar, instr. *-n*, tayinsiz izafetler yani casus indefinitus'ların kullanılışı vs. hep aynıdır. Bâzı dışarıdan gelen kelimelerde ve bâzı kültür kelimelerinde kullanılıştaki fark olabilir.

Köktürk yazılarını sökmekle, çok büyük ilmi muvaffakiyet elde etmiş olan Thomsen, onların dili üzerindeki araştırmalarıyla de ilim âline önemli eserler vermiştir. M. S. F. Ou. Mecmuasında 1896 da çıkan "Inscription de l'Orhon," dan başka, Orhon âbidelerinin şerhini yaparak dilini izah eden "Turcica," aynı mecmuada 1916 da yayımlanmıştır. Thomsen bu ve diğer yazılarıyla, bu lehçenin tetkikçileri arasında başta gelir. Aynı devirde Prof. W. Bang bu sahada önemli dil tetkiklerinde bulunmuştur. Mes. onun 1 — "Über die köktürkische Inschrift," 2 — "Zu den köktürkischen Inschriften der Mongolei," T. P. 3 — "Zur köktürkischen Inschrift," T. P. adlı üç risalesi Thomsen'in Inscription'u ile aynı senede çıkmıştır. Bunu müteakip Prof. Bang'ın 1897-98, ve 1909 senelerinde çıkan aynı mevzudaki yazılarıyla 1918 de Thomsen'in "Turcica," sına ilâve olmak üzere bir "Turcica,"sı vardır. Fakat bunun gibi metni izah eden etüdlerinden başka, Bang'ın "Vom köktürkischen zum Osmanischen," (1917-21 APAW) isminde dört kısımdan ibaret mukayeseli monografileri Türk dili bilgisi sahasında, bugüne kadar çıkmış olan en mühim eserlerden biri sayılır. Prof. W. Bang bu eserinde Köktürkçe ile hâlâ da mevcut olan Osmanlıca arhaik birçok kelime ve şekilleri diğer Türk lehçeleriyle mukayese etmekle, aynı zamanda tarihi

¹ Bu devirde işlek olan beş çeşit alfabe biliyoruz, 1-Köktürkçe damgalar alfabeti, 2-Brahman yazısı ile yazılmış olan Uygurca metinler (bunlar pek az miktardadır), 3-Mani yazısı ile yazılmış olan metinler, 4-Sogut yazısı ile yazılmış olan metinler, 5-nihayet Uygur yazısı ile yazılmış olan metinler mevcuttur. Bu yazıların hepsinin kendilerine mahsus hususiyetleri de vardır. Meselâ Mani yazıları *a* ile biten kelimelerde bir *h* ilâve ediyorlar. Sonra Mani yazılarında *q: x, q:g, b:p, k:g*, hattâ *f:ph, s:ş*, yumuşak *t*, katı *t*, *d:d* sesleri hepsi mevcuttur. Bunların hepsini kemali itina ile yazmakla Uygur harflerinin ifade edebildiği beş on harfle yazmak arasında elbet büyük fark vardır. Bir cihetten bu alfabe çeşitleri, Uygurca'yı okumaya yardım ediyor. Bir yerde okunmayan kelimeler diğer bir yerde öbür harflerle daha iyi okunabilir. Elbet onun değişmiş şekillerine de rastlanılır. Bu da bir kazançtır. Müller bu harfleri çözdüğü zaman, yeni lehçeleri yardıma aldığı gibi değişik alfabelerin de yardımını görmüştür.

gramer için de mühim bir eser ortaya koymuştur.

Uygur yazısı yanında, Türkçe yazılmış olan Mani yazıları, Uygurca kadar çok miktarda bulunmamışsa da, mühim bir yer işgal ediyor. Bu yazı Süryani yazısının değişmiş bir çeşididir. Bilhassa Mani yazıları iyi kâğıt üzerinde iyi mürekkeple, iyi hatatlar tarafından yazılmış ve güzel minyatürlerle süslenmiş fevkalâde yazılardır. Hıristiyanlar tarafından çok takip edilen, hiç bir diğer dinin görmediği zulümlere uğramış olan bu dinin bütün abideleri Avrupa ve diğer yerleştiği ülkelerde tamâmiyle kaybolmuştur. Onun için bilhassa Turfan kazılarında bulunmuş olan Mani yazı âbideleri çok büyük kıymeti haizdir. Bizim için olan kıymeti elbet bu yazıların bir kısmının Türkçe olmasıdır. Mani alfabesini Uygur harflerini çözmüş olan F. W. K. Müller çözmüştür. Mani² yazısı ile orta Farsça diğer Fars kavimlerinin dilleri, bilhassa Sogutça metinler mevcuttur. Türkçeleri bu dillerden tercüme olsa gerek. Türkçe Mani diline ait metinler sonraki devirlerde Sogut yazısı ile de yazılmıştır. Fakat bunlar, umumiyetle Mani'ye ait yazılar, az miktardadır.

Hafriyatların getirdiği yazılar hangi yazı ile yazılmış olursa olsun, ve hangi devre ait bulunursa bulunsun, bir muazzam kültür devleti olan Uygur devletinin zamanında inkişaf etmiş bir devlet dili olarak düşünölmelidir. Ekseri yazıtların bugüne kadar Uygur ismini muhafaza eden bir yazı ile yazılmış olmasından dolayı, bu dile Uygurca denmiştir. Bu dil muhakkak klâsik bir dildir. Vakıa, şimdi dil araştırmaları artalı, bu kelime, yâni *Uygurca* kelimesi biraz tereddütle kullanılıyor. Onun yerine eski Türk lehçeleri veya sadece eski Türkçe tâbiri tercih edilmektedir. Fakat "Eski Türkçe,, tâbiri bu dile pek muvafık değildir.

² Mani dini Türklerde bilhassa yüksek tabaka ve Hanların dini olmuştur. Uygur Türkleri arasındaki hayatı, tahminen 100 seneden fazla değildir. Böğü Hâkan Loyang (757-762 M.) seferinden dört Mani rahibi getirerek, bu dinin Uygurlar içinde yayılmış olmasına sebep olmuştur. Uygurların sukutu 840 ta vuku bulduğuna göre, bu dinin ve onun muazzam sanatının Uygurlara nüfuzu bu devre munhasir olsa gerektir. Mani (215-273 e kadar yaşamış) asil bir ailenin evladı ve İranlıdır. Yaşadığı müddette dini Budizm kadar dağılmamışsa da kendisinden sonra geniş coğrafi sahalara yayılmıştır. Mani dini bir çokların ifadesine göre (meselâ Le Coq) «müstakil» bir dindir. Fakat Mani dini Budizm kadar doğma'sı işlenmiş bir din değildir. Türklerin Maniciliği fevkalâde Budizm tesiri altına giriyor. Hıristiyan olan kavimler arasında bu din Hıristiyanlık tesirine veriliyor. Nasılsa eski Babilon, Hıristiyanlık ve Budizmle karışma bir dindir. Yazılarda Budizm dinindeki bazı ıstılâhlar Mani dininde de aynı manâya gelir. Mani dini ikiliği, yâni dualismus'u esas olarak alır. Onda karanlık yâni fenalık, ışık- yâni iyilik- daima birbiri ile çarpşırlar. Karanlık, aynı zamanda maddeyi ifade eder. Bu mücadele de gâh biri gâh ötekisi kazanır. Bunların birleşmesinden yerler ve gökler ve ilk insan yaratılmıştır. İnsanlardaki ihtiraslar da bu iki şeyin mücadelesinden husule gelmiştir. Işık parçaları karanlıkla mücadele ederken daima parçalanır, bu parçalanma yüzünden insanların çocuklarına verdikleri ışık ta parçalanarak verilir. Nihayet bu ışık parçaları azaldıkca azalarak insanların vücudu madde haline geliyor. Bu maddeden kurtulmak için Mani dini gayet sıkı riyaziyatı tavsiye eder. Evlenmek, insî münasebet, mal mülk sahibi olmak, et yemek, şarap içmek Mani dininin hakikî müritlerine tamamiyle yasaktır.

Çünkü tarih itibariyle yazılar ancak bin ve bin üçyüz senelik eskilige maliktir. Pek muhafazakâr olan *Türkçe*, bu devir içinde "eski," kelimesini kabul etmeyecek derecede az değişmiştir.

Hafriyatların yazıları henüz araştırılmıya başlanmış bir vaziyette diyebiliriz. Uygurcanın tetkiki henüz olgunlaşmamıştır ve katî olarak bir lehçeden veya beş lehçeden bahsetmek imkânsızdır. Onun için şimdilik her iddia bir fantezi ve her nazariye bir faraziyeden ibarettir.

Uygur alfabesinin fevkalâde kusurlu olması yüzünden, geçen asırda başlanmış olan tek tük araştırmalar, bilhassa Radloff ve Vâmbery'nin eserleri çok büyük hatalarla ortaya konmuştur. Gerek Radloff, gerek Vâmbery Türk lehçelerinin lisan kaidelerine kâfi derecede vakıf olmadıkları için, bu kusurlu yazıları³ rast gele okumuşlar ve maalesef büyük bir zahmet ve büyük servetler sarfettikleri halde, bu sahadaki mesailerini ilmi bakımdan kıymetsizdir. Çünkü yanlış okumuşlardır⁴.

Yanlış okuma yüzünden Radloff, Uygurca'yı Soyun lehçesi (Altay lehçelerinden biri) ile karıştırarak, onu Soyun lehçesi ile beraber almış, tasnifte şimal lehçeleri arasına sokmuştur. Bu hatalı tasnifin esas âmili b seslerinin p sesiyle karıştırılması olmuştur. Radloff bütün b seslerini Uygurcada Soyun lehçesinde olduğu gibi p okumuştur. (Uygur harflerinde bunları ayırt etmek mümkün değildir). Bazı k ları Soyuncada olduğu gibi g okumuş, z leri s okumuş meselâ *sös, söz, kıs kız; d ler*, Soyuncada *d* olarak, meselâ *ayak* yerinde *adək* vs. Uygurca *d* 'den tekâmül ettiğinden, o sesi de bir hususiyet bilmiş onu da karıştırmıştır. Halbuki Soyuncanın Uygurca seslerini tesbit etmeye yardım eden son sesteki g ların muhafazası mevcuttur. Uygurcanın son ses g ları bu Altay lehçelerine göre doğru okunmuştur. Meselâ *arig*, (arı), *attig* (ath), *sarig* (sarı) şekilleri. Radloff bunları görememiştir.

Uygurcanın tasnifi bugünkü durumda, imkânsızdır. Vakıa Uygurcanın devamı olarak Şark lehçelerini alıyoruz, bilhassa Tarancı lehçesi Uygurca'yı sökmiye yardım etmiştir. * Hafriyattan gelenler bu havalide oturan Tarancılarla da alâkadar oldukları için bu yaşayan

³ Pek az işaretlerden mürekkep olan bu yazının, her yerde sabit olan bir imlası olması da dikkate değer bir cihettir. Maalesef burada bunlar üzerinde daha uzun duramayacağız. Ancak bir kaç imlâ hususiyetinden bahsedeceğim: y den sonra a yazılmıyor, meselâ *yrlic* yarlık demektir. Tanrı kelimesi e ile *tengri* şeklinde yazılmaz, bütün metinlerde *tngrı* dir. Umumiyetle diğer t ile başlanan bir çok kelimeler de bu kaideye tâbidir. Mes. *terk* daima *trk* yazılır. z den sonra hiç bir zaman harf eklenmez, birçok n lar da tıpkı eski harf imlâsındaki gibi tek durur, bilhassa kelime sonuna gelirse, ona önden diğer bir harf eklenemez. Ateş mânasına gelen *ot* kelimesi *otlamak*-da olan *ot* kelimesinden iki o ile yani *oot* gibi yazılmasıyla ayrılır. Son seste yazılan m ile ortada yazılan m arasında fark vardır.

⁴ Meselâ Radloff «Kutadgu-Bilig» te şu şekilde transiksopsion yapmıştır: *iki* yerinde *igi*; *bolsun* yerinde *polzun*; *beylik* yerinde *peklık*; *tusu* yerinde *tuzu*; *öz* yerinde *ös*; *kalsa* y. *kalza*; *kışı* y. *kiji*; *iş-ig* (akk.) y. *işik*; *kamug* y. *kamuk*; *bular-ig* y. *pularık*; *urug* y. *uruk*; *edgü* y. *etkü*; *git-ip* y. *gid-ip* v. s.

* Bütün hatalarına rağmen Tüükçeye çok hizmet etmiş olan pirimiz Radloff dahi, «Phonetik» inde, Tarancı lehçesinin Uygurca'nın devamı olduğu kanaatindedir.

dilin nümunelerini de beraber getirmişlerdir. (Mes. Le Coq'un eserleri) Datif *-ka*, *-ga*, partisip *-gan*, *-kan*, zamirlerde *ben=men*, *alar*, *munça* vs. gramer hususiyetleri şark Türkçesine istinat eder. Fonetik bakımdan da Prof. Müller, Thomsen, Le Coq, Bang ve diğer âlimler traskripsiyonlarında Radloff'un hilâfına olarak, şark Türkçesini ve kısmen Altay lehçelerini esas olarak almışlardır. Fakat diğer taraftan Uygurca, şekilleri itibariyle garp Türkçesine de çok uyar, bu eski lehçe içinde (veya Uygur lehçeleri içinde) garp Türkçesinin de aynı ölçüde hususiyetlerini görmek mecburiyetindeyiz⁵.

Umumiyetle Uygur metinleri arasında, türlü türlü lehçelere ayırmak arzusunu veren, büyük farklar olabilir. Eski Uygur metinleri şekil ve ifade tarzıyla garp Türkçesine daha çok çekiyor. Buna rağmen daha eski olan metinleri her iki büyük lehçe, yâni hem garp Türkçesi bakımından, hem şark Türkçesi bakımından sökmesi epey zordur. Onun için şimdilik Uygurca'yı kati bir tasnife koymak kabil değildir. Bunu cesaretle yapabilmek için, daha çok tetkiklere mühtacız. Hakkaniye Türkçesiyle yazılmış olan "Kutadgu-Bilig," Uygurcanın bir devamı sayılabilir. Fakat "Kutadgu-Bilig," henüz dil bakımından tetkik edilip tamamıyla sökülüp ortaya konmamış bir eserdir. Kaşgarî lûgati de kısmen Uygur şivelerinin, hiç olmazsa bir dalının devamıdır. Maalesef bu da pek kusurlu olan Arap harfleriyle muhafaza edilmiştir. Uygur yazısına ne kadar az itimat edilebilirse, bu esere de o kadar az edilebilir.

Uygur yazılarıyla bize kadar intikal eden metinlerin çoğu Budizme ait dinî eserlerdir. Az çok Hıristiyanlığa ait metinler de Uygur yazısıyla mevcuttur, fakat bunlar az miktardadır. Maalesef Uygur Budist metinlerinin çoğu Fragment'lerdir, yani noksanlı bozuk metinlerdir. Yüzlerce sene yıkıntı altında kalmak ve birçok muharebelerin yağması bunları mahvetmiştir. Buna rağmen bir dilci için bunlar da fevkalâde büyük ehemmiyeti haizdir. Tetkik ettikçe şu eksik metinlerden de muazzam bir dilin gizli sırları her gün daha fazla çıkmaktadır. Budizm tamamıyla ilim halinde tetkik edilerek⁶ onun Türklere geniş mikyasta

⁵ Şark Türkçesinde mevcut olmayan bir çok Uygur lehçeleri şekillerine eski ve yeni Osmanlıcada raslıyoruz; mes.: *-tik*, *duk* partizipleri; *-mak* masdarı ve onun genişletilmiş şekilleri; *-miş* partizipinin dahi şark Türkçesinden daha fazla canlı olması; *-galı*, *-geli* zaman zarfı eki; *-lın* iltiz. sıgasının, *-malı* vücup sıgasının eki; birçok eski kelimeler mes. *beniz* yüz; uygurcada olan *mengiz* şeklinden daha eski bir şekildir. Bâzi kelimeler hattâ fonetik hususiyetlerini de muhafaza etmişlerdir, mes. *ağız*, *agır* vs.

⁶ Budizm İsa'dan sonraki birinci asırda iki yolla Türkistan'a gelmiştir. 1. yol Baktiry'e'den Pamir yoluyla Kaşgar, Yarkent ve Hoten'e götürüyür. 2. yol Kaşmir'den Karakurum geçidinden Yarkent'e ve Hoten'e çıkıyor. Bu ikinci yolla bâzi âlimlerin telâkkisine göre daha sonradan gelmiş olsa gerek. Budizm ve onun sanatı şarkî Türkistan'a maruf ipek ticareti yollarıyla de gelmiştir. Bu yollar şimalden Tiyaşan (Tanrı Dağı) yoluyla, cenuptan da *Kwen-lün* dan şarka doğru giden yoldur. Bu iki yol Turfan vahasında birleşmiş ve Hoçu (Türkçe: İdi-Kut şehri Uygurların payi-

sirayetini gösteren, veya Uygurların kendileri tarafından yazılan tarihî eserler henüz elimizde yoktur. Belki günün birinde tetkikler sayesinde bunları da hiç olmazsa kısmen elde ederiz. Budizm eserleri arasında Budizme ait dualar, şeriat kanunlarının bir çok maddeleri, türlü türlü varyasyonlar da mevcuttur. Budist Uygurlar bunlara ekseriyetle sudur yâni skr. Sutra, bazan Yunanca nomos dan gelmiş olan nom kelimesini kullanırlar, şeriat kanunları demektir. Dinî eserlerin en mühimi Suvarnaprahâsa (Altun yaruk) olsa gerek. Bu kitap ta birkaç nüshadan ibarettir. Uygurça eserlerin Budizm ıstılahından ve felsefesinden başka kültür tarihini alâkadar eden noktaları olarak, birinci : bazı takvim ve astronomiye ait yazılar, 2 — tıbbâ ait yazılar. 3 — Seyahatnameler, mes. : Hüen-Tsang Biographie'si A. v. Gabain tarafından 1935 ve 1938 de Berlin Akademisi neşriyatı olarak bastırıldı. 4 — Bazı ticarî ve hukukî vesikaların bulunması (Radloff Maloff : Uigurische Sprachdenkmäler St. Petersburg, 1930) şayanı dikkattir. Tarih için şimdilik Oğuz Kagan destanını kaydedebiliriz. Fakat bu sonraki devrin eseridir.

Tetkik edilmemiş Uygurca yazı malzemeleri türlü türlü Avrupa memleketlerinin kütüphane ve müzelerinde gayet çoktur. Prusya Akademisinin kazıları esnasında İngilizler, Fransızlar, Ruslar ve Japonlar da çalışmış, Almanlar kadar olmazsa da Turfan havalisinden pek çok malzeme getirmişlerdir. Almanlarla beraber Ruslar bu saha ile az çok meşgul olup neşriyatta bulunuyorlar. Diğer memleketlerde yayım pek azdır, Elbet bu kısraklık, sahanın çok zorluğundan ve mütehasislerin azlığından ileri gelir. Mündericat itibariyle metinler, Budizme ait şeriat kanunları, Budizm felsefesi gibi çok güç olan mevzuları ihtiva ettikleri için, bunları sökmeye büyük bir hazırlık, itina ve sabır lâzımdır. Yazıların büyük bir kısmı tercüme eserlerdir. Tercüme eserleri oldukları için Türkçe cümle kuruluşunda da bazı zorluklar vardır. Mütercim metnin mânasına dikkat etmek mecburiyetinde olduğundan, mânayı bozmamıya çalışır harfiyen tercüme etmekte zordur, zaten pek güç bir mefhumu ifade etmek istiyen cümle, tercüme olduğu için daha zorlaşır. Uygurca malzemeler arasında yabancı dillerden tercüme olmiyan eserler az olsa gerektir. Daha doğrusu bugüne kadar rastlanılan eserler içinde pek az miktardadır.

Mündericatu çok ağır olan yazılar çözüldükten sonra, asıl dil, yâni metinlerin dili nasıl sökülmüştür? Hafriyattan gelen türlü türlü yazı-

tahtı) en mühim aktarma noktası olmuştur. Çinliler bu yolları askerlerle muhafaza ediyorlar ve o zaman kuvvetli bir devlet oldukları için ufak İndo-Cermen kavimlerinin Beyleri üstünde hâkim rolünü oynuyorlardı. Fakat bu siyasî hâkimiyetlerine rağmen sanatta mes. mimarîde, heykeltıraşlıkta, resimde Çin tesiri Türklerde katıyen yoktur. Umumiyetle Çin kültürünün Türklere tesiri, Prof. Le Coq'a göre yalnız sathî şeylerde görülüyor. Mes. Türkler günlük yazıları için Çinlilerde olduğu gibi yazı fırçası kullanmışlar, fakat iyi yazıları için kâmiş istimal etmişlerdir.

ların alfabeleri Prof. Müller tarafından çözüldükten sonra da hemen bu yazılar sökülmemiştir. Nasılsa da şimdi az çok işlenmiş ve zorluklarının biraz önü alınmış olan bu dilin en az bin senelik eskiliği sabitti. Bilhassa Uygur yazısı gibi kusurlu bir yazıda elbet bu iş pek müşküldü. İlk önce yardımcı unsur Köktürk Âbidelerinin dili idi. O artık Tohmsen tarafından sökülmüş ve izah edilmişti. Sonra ikinci yardımcı unsur Prof. Le Coq'un hafriyatlar esnasında tetkik ettiği şarkî Türkistan lehçeleri mühim bir yardım göstermezse de bazı şekiller ve fonetik hususiyetlerinin inkişafını gösterdikleri için ilham verebiliyorlardı. Üçüncü olarak Radloff'un "Proben," ları, aşağı yukarı bütün Türk lehçeleri üzerinde pek iyi olmazsa da bir kaynak teşkil ediyordu. Dördüncü olarak Prof. Bang gibi bütün Türk lehçeleriyle, bilhassa tetkikleri pek yeni olan Köktürkçe ile yakından alâkadar, derin bilgili bir lingivist mevcuttu. Onun tetkikleri Prof. Müller'e yardım ediyordu. Nitekim *lingivist* olduğu için Müller'den sonra (ve aynı zamanda) en büyük tetkikleri yapan da Bang olmuştur. Beşinci âmil olarak ta Prof. Müller'in kendi fevkalâde şahsiyetini ilâve etmeliyiz. Prof. Müller, bir sanskritist, sinolog, aynı zamanda indogermanist (Toharça ile de meşgul olmuştur) ve arkeologtur (Turfan hafriyatlarının tasnifinde onun da büyük hizmetleri vardır); yâni ansiklopedik bir şahsiyetti. Binaenaleyh onun bu ağır işle meşgul olması Uygurca için pek hayırlı ve verimli olmuştur⁷.

Malûm olduğu üzere, Orta Asya'da oturmuş olan diğer gayri Türk İran kavimleri de mes. Toharlar, Sogutlar, Budist olmuşlardır. Hafriyatlar bunların dilinde yazılmış dinî vesikaları ve az çok Çinceye ve Sanskrite ait yazıları da ihtiva etmektedir. Prof. Müller bunların hepsini yardımcı olarak kullanmıştır. Elbet bunların da sökülmesi onun için mühimdi; bu sefer onlara Uygurca metinler yardım etmiş olabilir. Hülâsa Prof. Müller diğer Budist metinlerle ve bilhassa Türkçeden daha fazla işlenmiş olan Çin Budist metinlerini de bir mütehasşis eliyle kullanmış, bu işinde çok muvaffak olmuştur. 1908 de çıkmış olan birinci "*Uigurica*," ve 1911 de çıkmış olan ikini "*Uigurica*," uygurca metinlerin kenarında Çincelerini ihtiva etmektedir; bunlar dil bakımından birer şaheser olduğu gibi, mündericat itibariyle de fevkalâde eserlerdir. Bilhassa "*Uigurica II*," Uygurcanın tetkiki için fevkalâde bir menba olmakla beraber, Türkçe dil tetkiklerinin de en mühim eserlerinden biridir. Bu neşriyattan sonra Budizmin Uygurlara yaptığı mühim tesir, Uygurların Budizmi tamamiyle benimsemiş oldukları, nihayet Uygurcanın zengin ifade kuvvetine malik olduğu da apaçık anlaşılmıştır. Başlangıç devrin araştırması olduğu için, bâzı transkripsiyon hataları mevcutsa da, bugüne kadar hiçbir cihetle ehemmiyetini kaybetmemiş olan şaheserdir. Bunları müteakip Prof. Müller'in 1919 da üçüncü "*Uigurica*," sı da çıkıyor. Ölümünden sonra 1931 de onun mevcut materyallerinden A. v. Gabain "*Uigurica IV*," ü neşretmiştir. Prof. Müller'le aynı senelerde A. v. Le Coq Mani yazıları

⁷ 1820 de Klapproth Paris'de «Abhandlung über die Sprache u. Schrift der Uiguren» isminde, Uygurların dili va yazısı hakkında bugün dahi kıymetli olan gayet iyi bir eser neşretmiştir.

üzerinde çalışıyor; "Manichaica,, I. 1911 de, Manichaica II, 1919 da; Manichacia III 1922 de Prusya Akademisi yayımları arasında çıkmıştır. Bunları müteakip Prof. Bang'ın (v. Gabain ile birlikte) "Türkische Turfan-Texte,, ismiyle beş tane metin araştırmaları ve bir indeks, aynı sıralarda Mani yazıları üzerindeki ve diğer Uygur metinleri tetkikleri muhtelif senelerde çıkmıştır. Bütün bunlara rağmen bugün bile Uygurca'yı sökmek zordur. Şimdiye kadarki yayımlara Çince veya Sanskritte orijinali olan yazıların yardımı dokunmuştur. Tâbirlerin ve Budist istilâhların bir çoğu henüz anlaşılammıştır. Bilhassa Budizm gibi zor metafizikten teşekkül etmiş bir din çerçevesinde, Uygur metinlerinin nasıl tercüme edilip neyin kastedildiğini anlamak için, yalnız dil bilgisi kâfi gelmiyor. Fakat elbet dili bilmek bunları sökmek için esaslıdır. Bugüne kadar mevcut hiçbir Türkçe eseri sökmek ve anlamak mes. "Kutadgu-Bilig,, , "Codex Comanicus,, , Orhon Âbideleri, veya yeni lehçelerin dili, Uygur fragmentleri kadar güç olmamıştır. Hiç bir eser gerek gramer bakımından, gerek lûgat bakımından Uygur âbideleri kadar ağır ve problematik bir dille yazılmamıştır. Hocamız Bang'ın itiraf ettiği gibi, ancak Türkçenin kendi bünyesinde olan Parallelismus ve Antithese-yani tekrarlamalar ve sual cevap gibi konuşma ve yazma tarzı- gibi karakteristik noktalar yardım ediyor. Başka türlü bu metinlerden mâna çıkaracak esaslı, kati kaideler henüz belli değildir. Bu dilin gramer kaideleri, geçen sene, arkadaşımız Prof. A. v. Gabain tarafından, birçok seneler esaslıca üzerinde durduktan sonra, tesbit edilip neşredildi. Bunun fevkalâde kıymetli bir eser olduğu katiyen inkâr edilemez, ihtiyacımız ve metinlerin ağırlığı nisbetinde çığır açan ve yardımcı bir eser olduğunda şüphe yoktur. Bir çok yerlerde bu ağır başlı metinleri sökmek için gramer kaideleri de kâfi gelmiyor. Türk dili araştırmalarının en mühim ödevlerinden birisi, bu muazzam işin bizim tarafımızdan devamıdır *.

* Yukarıda zikrettiğim kaynaklardan başka bu saha üzerinde neşredilmiş olan bazı mühim eserlerin bibliyografisini veriyorum.

¹ W. Schott « Zur Uigurenfrage» APAW, 1873-75.

² W. Bang «Manichaeischer Laien-Beichtspiegel» Muséon 1923.

³ W. Bang «Manichaeische Hymnen» Muséon, 1925,

⁴ W. Bang « Türkische Bruchstücke einer nestorianischen Georgspassion» Muséon, 1926.

⁵ W. Bang «Manichaeische Erzaeler» 1931.

⁶ A. von Coq «Köktürkisches aus Turfan» SPAW, 1909.

⁷ A. von Coq «Ein manichaeisch-ugurisches Fragment aus Idikut- Şehri» 1908, SPAW.

⁸ A. von Le Coq «Ein manichaeisches Buchfragment aus Chotcho» 1912.

⁹ A. von Le Coq «Ein christliches u. ein manichaeisches Manuskriptenfragment in türkischer Sprache» SPAW, 1909.

¹⁰ A. von Le Coq «Chuastuanift ein Sündenbekenntnis der man. Auditores» APAW, 1910.

¹¹ A. von Le Coq «Handschriftliche Urkunden aus Turfan» Turan, 1918.

¹² A. von Le Coq «Kurze Einführung in die uigurische Schriftkunde» MSOS 1919.

- ¹³ A. v. Le Coq Von Land und Leuten in Ost - Turkistan «Leipzig, 1928.
 - ¹⁴ A. v. Le Coq Auf Hellas Spuren, Leipzig 1926.
 - ¹⁵ F. W. K. Müller «Zwei Pfahlinschriften» 1915, APAW.
 - ¹⁶ Pelliot «La version ouigoure de l'histoire des Princes Kalyanamkara et Papamkara» T. P. 1914.
 - ¹⁷ Herrfahrdt «Das Formular d. uigurischen Schuldurkunden» Stuttgart 1934.
 - ¹⁸ G. R. Rahmeti «Zur Heilkunde der Uiguren» I. 1930, II. 1932 SPAW.
 - ¹⁹ G. R. Rahmeti «Türkische Turfantexe VII» APAW, 1937.
 - ²⁰ G. R. Rahmeti «Uygurca yazılar arasında» İst. 1937.
 - ²¹ L. Râsonyi «Dünya tarihinde Türklük» Ank. 1942.
-